O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY VA O‘RTA MAXSUS TA’LIM VAZIRLIGI

MIRZO ULUG‘BEK NOMIDAGI
O‘ZBEKISTON MILLIY UNIVERSITETI

“KELISHILGAN” **O‘zbekiston Respublikasi** **Oliy va o‘rta maxsus ta’lim vazirligi**	**“TASDIQLAYMAN”** **Mirzo Ulug‘bek nomidagi** **O‘zbekiston Milliy universiteti** **rektori I.Madjidov**
________ «10» 07 ______ 2021 yil	________ «09» 07 ______ 2021 yil

KASBIY (IJODIY) IMTIHONLAR DASTURI VA BAHOLASH MEZONLARI

“O‘ZBEK TILI VA ADABIYOTI” (KO‘ZI OJIZLAR UCHUN)”

Toshkent – 2021

Dastur Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston Milliy universiteti O'quv – uslubiy kengashining 2021 yil "___" _______dagi __ – sonli majlisida ko'rib chiqilgan va ma'qullangan.

Tuzuvchilar:

X.U.Boltaboyev	O'zMU O'zbek adabiyotshunosligi kafedrasi mudiri, f.fd.
N.Sh.Inag'omova	O'zMU O'zbek tilshunosligi kafedrasi katta o'qituvchisi

Taqrizchi:

N.G'.Alavutdinova	O'zMU O'zbek tilshunosligi kafedrasi k.o'q.,p.f.n
J.O.Hamroeva	Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti PhD

KIRISH

Mazkur dastur ko'zi ojiz va ko'rish qobiliyati sust bo'lgan abiturientlar uchun tuzilgan bo'lib, O'zbekiston Respublikasidagi ixtisoslashtirilgan maktablar o'quv dasturiga mos tarzda tuzilgan.

O'zbek tilining grammatik xususiyatlari, ifoda imkoniyatlari va o'zbek adabiyotining asosiy tamoyillari, muallif va asarlari umumta'lim va o'rta maxsus kasb-hunar ta'limi darsliklarida yoritilgan.

Til va jamiyat, fonetika, orfoepiya, orfografiya, grafika, leksikologiya, morfemika, so'z yasalishi, morfologiya, sintaksis, punktuatsiya, stilistika kabi bo'limlar hamda adabiyot, so'z san'ati, adabiyotshunoslikning tarkibiy qismlari, xalq og'zaki ijodi, janrlari, uyg'onish davri adabiyoti, yangi davr o'zbek adabiyoti, ma'rifatparvarlik adabiyoti, jadid adabiyoti, sho'rolar davri adabiyoti, mustaqillik davri adabiyoti bo'yicha berilgan mavzular o'quvchi tafakkurini o'stirishda, dunyoqarashini belgilashda ahamiyatlidir.

Fanning maqsadi va vazifalari

Ushbu dastur bo'lajak mutaxassis-kadrlarning kasbiy bilim, ko'nikma va malakalarini takomillashtirishga qaratilgan bo'lib, til va adabiyot turkumidagi alohida fanlarning o'ziga xos xususiyatlarini yoritishni ko'zda tutadi.

Bunda abiturientlarning kelgusi kasbiy faoliyatlari uchun puxta nazariy asos yaratish; til va adabiyot masalalarini talqin qila olish ko'nikma va malakalarini shakllantirish maqsadi qo'yiladi.

Ushbu maqsadni amalga oshirishda o'zbek tili grammatikasi asoslarini o'zlashtirish, adabiyot fani doirasidagi mavzularni, yozuvchi hayoti va ijodiga doir ma'lumotlarni o'rganish, badiiy san'at turlarini bilish, tahlil qilish ko'nikmalariga ega bo'lish vazifalari ko'zda tutilgan.

Abituriyentning bilimiga qo'yiladigan talablar

"O'zbek tili va adabiyoti" (ko'zi ojizlar uchun) kasbiy (ijodiy) imtihon dasturiga ko'ra, o'zbek tili va adabiyoti fanlarining har biriga talablar qo'yiladi:

O'zbek tili fanini o'zlashtirish jarayonida amalga oshiriladigan masalalar doirasida abiturient:

- adabiy tilning fonetik, leksik–semantik, grammatik me'yorlari;
- orfografiyaga, orfoepiyaning nazariy masalalari asosida og'zaki va yozma nutq ko'nikmalarini;
- lotin yozuvi asosidagi yangi o'zbek alifbosi qoidalarini;
- tilshunoslikning har bir bo'limlari bo'yicha umumiy o'rta va o'rta maxsus ta'lim dasturlariga yaqinlashtirilgan holdagi ma'lumotlarni;
- grammatik tahlil qilish ko'nikmasini bilishi kerak.

O'zbek adabiyoti bo'yicha abiturient:

- o'zbek adabiyotining asosiy nazariy tamoyillari;

- adabiyot tarixida sezilarli iz qoldirgan mashhur adiblar hayoti;
- milliy adabiyot tarixidan o‘rin olgan asarlar va ularning tahlili;
- zamonaviy adabiyotga tegishli ayrim ijodkorlar faoliyatidan xabardor bo‘lishlari kerak.

Fanning mazmuni

O‘zbek tili

Til va jamiyat. Tilning jamiyat taraqqiyotida tutgan o‘rni. Tilning aloqa-munosabat vositasi sifatidagi ahamiyati. Dunyo tillari. Tiloilalari.

Fonetika. Nutq tovushlari va ularning tasnifi. “Fonema”, “urg‘u”, “bo‘g‘in”, “takt” tushunchalari. Fonetik o‘zgarishlar: tovush almashuvi, tovush tushishi, tovush ortishi.

Orfoepiya. Talaffuz me’yorlari. Orfoepiya me’yorlari asosidagi tovush o‘zgarishlari: assimilyasiya, dissimilyasiya, metateza.

Orfografiya. Imlo qoidalari. Fonetik yozuv, morfologik yozuv, shakliy yozuv qoidalari.

Grafika. Tovush va harf munosabati. YOzuv tarixi. Lotin yozuvi asosidagi yangi o‘zbek alifbosi.

Leksikologiya. So‘z va ma’no. Lug‘aviy ma’no va grammatik ma’no. O‘z ma’no va ko‘chma ma’no. Bir ma’noli (monosemantik) va ko‘p ma’noli (polisemantik) so‘zlar So‘z va leksema. So‘zning shakl va ma’no munosabatiga ko‘ra turlari: shakldoshlik, ma’nodoshlik, zid ma’nolilik, paronimlik hodisalari.

Tarixiylik jihatdan o‘zbek tili leksikasi. Tarixiy so‘zlar, arxaizmlar, neologizmlar.

O‘zbek tilining lug‘at boyligi. Qo‘llanish doirasiga ko‘ra o‘zbek tili leksikasi. Adabiy tilning ijtimoiy hayotdagi o‘rni. Hududiy chegaralangan so‘zlar: lahja, sheva tushunchalari. Ijtimoiy chegaralangan so‘zlar: argo va jargonlar. Termin (atama)lar. Terminologiya (atamashunoslik).

Lug‘at boyligining ortib borish usullari: ichki manba va tashqi manba. Olinma so‘zlar.

Barqaror birikmalar: maqol-matallar, iboralar, hikmatli so‘zlar (aforizmlar).

Leksikografiya. Lug‘at va uning turlari. Ensiklopedik lug‘atlar. Filologik lug‘atlar.

Morfemika. So‘z tarkibi. O‘zak morfema va affiksal morfema. Affiksal morfema (qo‘shimchalar)ning vazifasiga ko‘ra turlari: so‘z yasovchi va shakl yasovchi (lug‘aviy shakl yasovchi, sintaktik shakl yasovchi) qo‘shimchalar.

Grammatika: morfologiya va sintaksis. Morfologiya – so‘z turkumlari, grammatik shakl, grammatik ma’no haqidagi bo‘lim sifatida.

So‘z turkumlari. To‘plam va tasnif.Mustaqil so‘z turkumlari. Ot va uning morfologik xususiyatlari. Otlarning lug‘aviy shakllari: ko‘plik, kichraytirish-erkalash shakllari. Otlarning munosabat shakllari: kelishik va egalik qo‘shimchalari.

Sifat. Sifat darajalari. Asliy sifat va nisbiy sifat. Tub va yasama sifatlar.

Son. Miqdor son va tartib son. Hisob (o‘lchov) so‘zlari.

Olmosh. Olmoshning ma’no turlari. Kishilik olmoshlari. Ko‘rsatish olmoshlari. O‘zlik olmoshi. So‘roq olmoshlari. Belgilash-jamlash olmoshlari. Bo‘lishsizlik olmoshlari. Gumon olmoshlari.

Ismlar. So‘zlarni turkumlarga ajratish tarixi. Ot, sifat, son, olmosh, sifatdosh, harakat nomi, taqlid so‘zlarning ismlik xususiyatlari. Ismlarning munosabat shakllari.

Fe’l. Fe’llarning ma’no turlari: harakat va holat fe’llari. Tuslanish. Fe’llarda zamon, mayl, bo‘lishli-bo‘lishsizlik tushunchalarining ifodalanishi. O‘timli va o‘timsiz fe’llar. Fe’l nisbatlari. Ko‘makchi fe’lli so‘z qo‘shilmasi (harakat tarzi shakllari).

Ravish. Ravishning ma’no turlari. Ravishlarda kelishik va egalik shakllarining yaxlitlanib qolishi.

Yordamchi so‘zlar: ko‘makchi, bog‘lovchi, yuklama.

Undov so‘zlar. Taqlid so‘zlar. Modal so‘zlar.

Sintaksis. So‘z birikmasi. So‘z birikmasining bog‘lanish usullari: boshqaruv, moslashuv, bitishuv. So‘z birikmasi turlari: otli birikma va fe’lli birikma.

Gap. Gapning ifoda maqsadiga ko‘ra turlari: darak gap, so‘roq gap, buyruq gap, istak gap.

Gapning his-hayajon ishtirokiga ko‘ra tasnifi: his-hayajon (undov) gap va his-hayajonsiz gap.

Gapning modallikka (voqelikka munosabatiga) ko‘ra tasnifi: tasdiq gap va inkor gap.

Gapning tuzilishiga ko‘ra tasnifi: sodda gap va qo‘shma gap.

Sodda gap sintaksisi. Gap bo‘laklari: gapning bosh bo‘laklari. Kesim: ot-kesim va fe’l-kesim. Murakkab ot-kesim. Bog‘lama. Murakkab ot-kesim va ega o‘rtasida tirening ishlatilishi. Ega. Ega ishtirokiga ko‘ra sodda gap tasnifi: egasi mavjud gaplar va egasi mavjud bo‘lmagan gaplar. Egasi yashiringan gaplar. Egasi (shaxsi) topilmas gaplar. So‘z-gap. Atov gap.

Gapning ikkinchi darajali bo‘laklari: hol, to‘ldiruvchi, aniqlovchi.

Gapning uyushiq bo‘laklari: uyushiq kesim, uyushiq ega, uyushiq hol, uyushiq to‘ldiruvchi, uyushiq aniqlovchi. Uyushmagan aniqlovchi.

Gapning ajratilgan bo‘laklari. Ajratilgan kesim, ega, hol, to‘ldiruvchi, aniqlovchi.

Gap bo‘laklari bilan grammatik munosabatga kirishmaydigan bo‘laklar: kiritma, kiritma gap, undalma.

Sodda yig‘iq gap. Sodda yoyiq gap. To‘liq gap va to‘liqsiz gap. Gap bo‘laklari tartibi. Inversiya.

Qo‘shma gap sintaksisi. Qo‘shma gap tarkibidagi sodda gaplarni bog‘lovchi vositalar.

Qo‘shma gapning tarkibidagi sodda gaplarni bog‘lovchi vositalar xarakteriga ko‘ra turlari: bog‘langan qo‘shma gap, ergashgan qo‘shma gap, bog‘lovchisiz qo‘shma gap. Havola bo‘lakli gap. Qo‘shma gapning sodda gap bilan ma’nodoshligi.

Uslubiyat. Nutq uslublari: so'zlashuv uslubi, rasmiy-idoraviy uslub, ilmiy uslub, ommabop uslub, badiiy uslub.

Punktuatsiya. Tinish belgilarining qo'llanishi.

O'zbek adabiyoti

Qadimgi adabiy yodgorliklar. "Avesto"da adabiy manba sifatida. O'rxun-Enasoy obidalari. "Devonu lug'at-t-turk"dagi adabiy namunalar. "Qutadg'u bilig" dostonining obrazlar tizimi. "Hibatu-l-haqoyiq" asarining ma'rifiy asoslari. Xoja Ahmad YAssaviy ijodi va hikmat janri taraqqiyoti.

Temuriylar davri adabiyoti. Temuriylar davri adabiyotining taraqqiyot omillari. Gadoiy, Atoyi, Lutfiy va Sakkokiy she'riyati.

Navoiy tarjimayi holining adabiy manbalari. "Xazoyinu-l-maoniy"ning tarkibi. Navoiy ijodida lirik janrlar. "Xamsa"chilik an'analari va Navoiy "Xamsa"si.

XVI-XIX asrlar adabiyoti. Xonliklar davri adabiyotining xususiyatlari. Bobur badiiy merosi, "Boburnoma". Ilmiy merosi. Qul Ubaydiy ijodi. Mashrab sheriyati. "Mabdai nur" muallifligi masalalari. Huvaydo g'azallari poetikasi. Amir Umarxon adabiy muhiti ijodkorlari. Nodira ijodi. Ogahiy she'riyatining obrazlar tizimi. Muqimiy va Furqat ijodi. Avaz O'tar asarlari.

Yangi o'zbek (milliy uyg'onish) adabiyoti. Jadid tushunchasi, maqsad, vazifalari, o'rganilishi, muammolari. Milliy matbuot. Milliy teatr, badiiy adabiyot, ma'rifiy-ijtimoiy she'riyat (A.Avloniy, Hamza, So'fizoda, Siddiqiy-Ajziy, A.Qodiriy, Sidqiy Xondayliqiy) va publitsistika (Behbudiy, Fitrat, Munavvarqori, A.Avloniy, Sayidahmad Vasliy, Hoji Muin).

Yangi o'zbek adabiyoti. SHo'ro davri adabiyotining o'ziga xos xususiyatlari. G'.G'ulom, Oybek, H.Olimjon, A.Qahhor, Zulfiya, M.SHayxzoda, Mirtemir kabi shoir va yozuvchilar shu davr adabiyotining xos namoyandalari sifatida.

Istiqlol davri o'zbek adabiyoti. Mustaqillik tuyg'usi o'zbek adabiyotida milliy o'zlikni anglashga tashnalik sifatida namoyon bo'lganligi. Istiqlol davri o'zbek adabiyotiga Said Ahmad, O.Yoqubov, P.Qodirov, Sh.Xolmirzaev, E.Vohidov, A.Oripov, O.Matjon, Usmon Azim, Xurshid Davron, SHavkat Rahmon, Erkin A'zam, Xurshid Do'stmuhammad, Nazar Eshonqul va boshqa ijodkorlar qo'shgan hissalar xususida. Ular ijodidagi o'ziga xos xususiyatlar va etakchi tamoyillar.

KASBIY (IJODIY) IMTIHON NATIJALARINI BAHOLASH MEZONI

Ijodiy imtihon ko'p balli yagona baholash tizimi bo'yicha baholanadi.

Ijodiy imtihonni baholashda quyidagi mezonlardan kelib chiqiladi:

1. Abituriyentning javobi 5 ("a'lo")ga baholanishi uchun:

- mavzuning mohiyatini to'g'ri anglagan bo'lishi, ijodiy mulohazalar asosida yoritishi;

- mavzuni mustaqil fikr asosida bayon qilishi;
- fakt va misollardan o'rinli foydalanib, to'g'ri xulosalar chiqara olishi;
- mavzu doirasidagi barcha masalalarni qamrab olishi;
- talab darajasidagi filologik va ijtimoiy-siyosiy bilimga ega bo'lishi;
- nutqi ravon bo'lib, fikrini adabiy tilda ta'sirchan ifodalay bilishi zarur.

2. Abituriyentning javobi 4 ("yaxshi")ga baholanishi uchun:

- mavzu mohiyatini atroflicha, ijodiy yondashuv asosida yoritishi;
- mustaqil fikrlashga intilishi;
- fikrlarini izchil ifodalash qobiliyatiga ega bo'lishi;
- nutqida mantiqiylik, ravonlik, obrazlilik ko'zga tashlanib turishi;
- manbalardan, fakt va misollardan o'rinli foydalana olishi;
- filologik va ijtimoiy-siyosiy savodxonligi etarli bo'lishi;
- fikrini adabiy tilda to'g'ri, maqsadga muvofiq ifodalay bilishi lozim.

3. Abituriyentning javobi 3 ("qoniqarli")ga baholanishi uchun:

- mavzu mohiyatini chuqurroq ochib berishi, notiqlik qobiliyati sezilib turishi;
- so'z san'ati va nutq madaniyati haqidagi tasavvuri qoniqarli darajada bo'lishi;
- so'zni bir qadar nozikroq idrok eta bilishi, fikrni izchil ifodalashga intilishi;
- fikr bayoni va uslubi ravon, mantiqiy bo'lishi;
- fakt va misollardan to'g'ri foydalanib, to'g'ri xulosalar chiqara olishi;
- fikrini adabiy tilda ifodalashga intilishi kerak.

4. Abituriyentning javobi quyidagi hollarda 2 ("qoniqarsiz")ga baholanadi:

- mavzu mohiyati etarli darajada ochilmasa;
- tilshunoslik bo'limlari va adabiyot haqida muayyan tasavvurga ega bo'lmasa;
- fikrni ifodalashda g'alizlik uchrashi;
- abiturientning mavzu yuzasidan tasavvuri yuzaki bo'lsa;
- fikrlash doirasi tor bo'lsa;
- fikr bayoni izchil bo'lmasa;
- nutqida ravonlik, mantiqiy muvofiqlik kuzatilmasa.

Ijodiy (kasbiy) imtihon komissiyasi tarkibi va uning faoliyatini tashkil etish

Ijodiy (kasbiy) imtihon komissiyasi faoliyati 2021-2022 o'quv yili komissiyasi tomonidan tashkil etiladi. Imtihon komissiyasi tarkibi, odatda, uch nafar a'zodan kam bo'lmagan holda tashkil etiladi.

Ijodiy imtihon natijalari o'tkazilgan kundan kechiktirilmagan holda e'lon qilinadi. Imtihon natijalaridan norizo abituriyentlarning murojaatlarini ko'rib chiqish bo'yicha apellyatsiya komissiyasi tashkil etiladi.

Appelyatsiya komissiyasi tarkibi va uning faoliyatini tashkil etish

Appelyatsiya komissiyasi ijodiy (kasbiy) imtihon komissiyasi faoliyatini yo'lga qo'yilishi bilan bir paytda 2021-2022 o'quv yili qabul komissiyasi tomonidan tashkil etiladi. Abituriyent ijodiy (kasbiy) imtihon natijalari e'lon qilingan kundan boshlab, 24 soat ichida appelyasiya komissiyasiga murojaat etishi shart. Aks holda, ko'rsatilgan muddatdan o'tib qilingan murojaat inobatga olinmaydi.

Appelyasiya komissiyasi abiturientlar tomonidan bildirilgan og'zaki va yozma murojaatlarga javob beradi.

Abituriyent tomonidan bildirilgan murojaatni ko'rib chiqadi va 24 soat ichida xulosalarni ma'lum qiladi.

Qabul komissiyasi mas'ul kotibi **G'. Eshonqulov**